

Dijital/Sanal Ortamda İbadetin İmkânı (Metaverse Örneği)*

The Possibility of Worship in the Digital/Virtual Environment (Metaverse Example)

Mustafa Harun KIYLIK¹

Başvuru / Submitted: 3 Temmuz 2026
Kabul / Accepted: 9 Ağustos 2026

¹ SorumluYazar / Corresponding Author:

Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Anabilim
Dalı, Van-Türkiye, mharunkiylik@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8238-0144

Beyanlar / Declarations:

Araştırma ve Yayın Etiği: Yazar, çalışmanın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hazırlandığını beyan eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, bu çalışmaya ilişkin herhangi bir çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan eder.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için herhangi bir finansal destek alınmadığını beyan eder.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Yazar, bu çalışmanın hazırlanmasında herhangi bir yapay zekâ aracından yararlanılmadığını beyan eder.

Atıf / Citation:

Kıyık, Mustafa Harun. "Dijital/Sanal Ortamda İbadetin İmkânı (Metaverse Örneği)". *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 18 (2026), 27-39.

©2026 AGİİD Tüm hakları saklıdır.

Öz: Günümüz dünyası ilmi olarak pek çok alanda hayrete düşürecek gelişmeler katetmektedir. Dijital/teknolojik çağda metaverse (sanal evren) ve yapay zekâ gibi ürünler bunlardan sadece bazılarıdır. Bu ürünler pek çok alanda insanlar için kolaylık sağladığı gibi taşıdığı bazı risklerden dolayı kötü mecralara da kapı aralayabilmektedir. Buna, söz konusu gelişmelerin yaşandığı süreçte hukuki ve ahlaki kaygılarla hareket edilmemesi ve ayrıca toplumun maslahat ve mefaset dengelerinin ıskalanmasının sebep olduğu söylenebilir. Bu gelişmeler "dijitalleşme ve din" ana başlığı üzerinden sorgulanmakta ve dijitalleşme karşısında İslâm Dininin bakış açısının ne olduğu hususu merak uyandırmaktadır. Haliyle akla, söz konusu yeni gelişmelerden istifadenin imkânı, bu yöndeki fıkhi değerlendirmelerin neler olduğu yönünde sorular gelebilmektedir. İşte bu çalışma metaverse özelinde ibadetlerin ifasını fıkhi açıdan ele alacaktır. Bu doğrultuda ubudiyet kapsamına girebilecek her tasarruf değil, özellikle ibadet denildiğinde akla ilk gelen namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadetlerin sanal ortamda ifa edilmesinin imkânı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bundan önce sanal/dijital ortam, ardından da "kişisel bilgisayarların yanı sıra sanal ve artırılmış gerçeklik cihazları aracılığıyla kalıcı çevrimiçi üçboyutlu sanal ortamları destekleyen, İnternet'in varsayımsal bir yinelenmesi" olarak ifade edilen "metaverse" konusu, mevzunun anlaşılmasına yetecek kadar ele alınacaktır. Netice itibarıyla en son ifade ettiğimiz namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadet türleri ifa edilirken hangi açılardan ve ne ölçüde sanal ortamlardan istifade edilemeyeceği gibi hususlar müdellel bir şekilde nazara sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Sanal Âlem, Dijitalleşme, Metaverse, İbadet.

Abstract: The modern world is making astonishing advancements in many scientific fields. Products such as the metaverse (virtual universe) and artificial intelligence are just some examples of these advancements in the digital/technological age. While these products provide convenience for people in many areas, they can also open doors to harmful paths due to certain risks they carry. This can be attributed to a lack of adherence to legal and moral considerations during the period in which these developments occurred, as well as a failure to strike a balance between the common good and the harm to society. These developments are being questioned under the main heading of "digitalization and religion" and raise curiosity about the perspective of Islam on digitalization. Naturally, questions arise about the possibility of benefiting from these new developments and what the jurisprudential evaluations are in this regard. This study will examine the performance of worship from a jurisprudential perspective, specifically in the context of the metaverse. In this context, not every act of worship that falls within the scope of devotion, but specifically the possibility of performing acts of worship that first come to mind when worship is mentioned, such as prayer, zakat, fasting, and pilgrimage, in a virtual environment will be explored. Before that, the virtual/digital environment will be "discussed, followed" by the "metaverse", described as a hypothetical iteration of the Internet, supporting permanent online three-dimensional virtual environments through personal computers as well as virtual and augmented reality devices. Finally, the aspects and extent to which virtual environments can be utilized when performing the types of worship mentioned last, such as prayer, zakat, fasting, and pilgrimage, will be presented with evidence.

Keywords: Islamic Law, Virtual World, Digitalization, Metaverse, Worship.

* Bu makale yazarın 8-9 Mayıs 2026 yılında Van YYÜ İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Satırdan Sanala Dijital Dönüşüm ve İlahiyat Bilimlerinin Geleceği" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunduğu "Dijital/Sanal Ortamda İbadetin İmkânı (Metaverse Örneği)" başlıklı bildirisinin yeniden gözden geçirilip geliştirilmiş halidir.

Giriş

Çeyrek asrı aşkın olmakla birlikte kısa bir geçmişe sahip olan dijitalleşme, günümüzde insan/toplum hayatını önemli düzeyde etkilemiş ve ileriki süreçte daha fazla etkileyeceği de öngörülmektedir.

Günümüzde dijitalleşme, sadece teknik yönüyle değil sosyal hayatı etkilemesi açısından da günlük hayat pratiklerini büyük oranda etkilemiştir. İnsanlar tarihi süreç içerisinde eldeki imkânları zorlamak suretiyle yeni teknolojiler üretmiştir. Dolayısıyla bu yeni gelişmeler beraberinde toplumsal dönüşümlere de sebep olmuştur. Bilhassa iletişim sahasındaki gelişmeler, insanların bireysel ve sosyal ilişkileri üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Yaklaşık olarak 90'lı yıllardan beri hayatımızın bir parçası olan internet ise zaman ve mekândan bağımsız mecralar oluşturarak günlük sosyal alandaki tüm faaliyetlerimizi dijital ortama taşımış ve kültürel bir alan oluşturmuştur. Tarih boyunca varlığını koruyan “din” kavramı ise toplumsal hayatı önemli oranda etkileyen sosyal bir kurum olup sosyal iletişim serencamında dini iletişim, teknolojik gelişmelerden payını almıştır.¹

Dini öğretilerin internet ile buluşması 90'lı yılların ortalarına rastlar.² İnternetin icadı dini iletişim açısından da bir dönüm noktası olmuş³ ve din, sosyal ağların popülerleştiği iki binli yılların ortalarında dijital ortamla bütünleşme sürecinin aktif evresine geçmiştir. Böylece dijitalleşme, geleneksel din algısında köklü değişikliklere yol açmıştır.⁴ Günümüzde dijital alan üzerine yapılan çalışmaların odak noktasını dini muhtevalı mobil uygulamalar, dinin medyadaki görünümü, din ve sosyal medya ilişkisi gibi konular oluşturur. Bu çalışmalar mevzuyu bir bütün olarak değil de parçalar halinde ele alan çalışmalardır. Haliyle bu (dijital) alan, üzerinde bir konsensüs sağlanmamış, problemleri ve terimleri tam olarak tespit edilmemiş, paradigması geliştirilmemiş, emekleme aşamasında bulunan entelektüel biralandır.⁵

Dijitalleşme, Pandemi (Covid-19 salgını) süreci ile her alanda daha çok insan hayatını etkiler olmuştur. Neticede bu salgın sebebiyle yüz yüze icra edilen pek çok dini hizmet sanal platformlara evrilmiştir. Salgının ortalarına doğru online din anlayışına geçiş, ibadet edenlere inançları ve yaşadıkları toplum ile irtibat kurabilecekleri bir liman sağlaması hasebiyle pek çok sorunu hafifletmiştir.⁶

İnternet kullanımındaki artış ile birlikte dini içeriklerin sanal ortamla buluşması “sanal din” gibi kavramlarla ifade edilmiştir.⁷

Değişkenlik arz eden yapıyla teknolojinin, sabiteleri olan din ile ilişkisi mühimdir. Teknoloji alanındaki gelişmeler heyecan uyandıran yeni bir imar faaliyeti ve daha iyi bir yaşama ulaştıracak araç şeklinde ele alınmaktadır. Teknolojinin öngörülemez riskler ve kontrol edilemez neticeler barındırdığı, teknolojik imkânlardan sadece belirli bir kesimin yararlanabileceği, dolayısıyla insanların çoğu için kaosa sebebiyet vereceği yönünde yaklaşımlar⁸ bulunmakla birlikte (sabitelere sahip) insan kontrolünde daha iyi bir

¹ Selman Okumuş, “Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması”, *TAM Akademi Dergisi* 2/3 (2023), 101-122.

² Mustafa Derviş Dereli, “Dini Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”, *İnsan ve Toplum* 9/1 (2019), 95, 107; Gülreyhan Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 984.

³ Hilal Gökbayrak – Şevki Işıklı, “Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı”, *Yapay Zekâ Transhümanizm Din*, Editörler: Muhammed Kızılgöçer vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 115-116.

⁴ Okumuş, “Dijitalleşme ve Dini Pratikler”, 104; Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme” 980, 984.

⁵ Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 105.

⁶ Bk. Mustafa Yiğitoğlu, “Religious Virtual Living and Metaverse on the Real World”, *Afro Eurasian Studies* 10/1 (2022), 10; Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 1006-1008; Okumuş, “Dijitalleşme ve Dini Pratikler”, 116-117; Muhammed Yamaç, “Metaverse’te Dini ve Toplumsal Tezahürler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 43.

⁷ Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 107.

⁸ Bk. İrem Yakın, *Yapay Zekâ ve Geleceğin Toplumu: Bilimkurgu Sineması Üzerinden Bir Yakın Gelecek Tasavvuru* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 90; Seçkin Sunal, “Yapay Zekâ, Büyük Veri ve Otomasyon: Mevcut Durum, Beklentiler ve Olanaklar”, *Madde Diyalektik ve Toplum* 5/2 (2022), 147-155, 154; Tuğba Zengin, “Eğitim 4.0: Eğitimin Geleceği Tartışmalarının Neresindeyiz?”, *Türkiye Eğitim Dergisi* 7/1 (2022), 330-334.

hayat vadettiği kanaatinde olanlar da vardır. Bunlara göre teknoloji başlangıçta bir tehdit oluştursa bile günümüz için önemli bir fırsattır.⁹

Din, ahlak ve hukuk gibi kavramlar değişime uğrasa bile sahip oldukları sabiteler ile insanlık için mühim bir yer işgal etmektedirler. Gelişen teknolojinin hali hazırda merkezinde yapay zeka kavramının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Gelişim ve değişim gösteren iletişim alanındaki yeni teknolojilerinin yaygınlaşması, dini içerikli bilgilerin çok daha geniş kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca geleneksel dinin hususi unsurları “sanal ibadethaneler, sanal fetva, sanal hac” gibi farklı isimler ile yeni bir mecraya taşınarak dindar kullanıcılara yeni fırsatlar da sunulmuştur. Sosyal ağlar sayesinde farklı inanç ve kültürdeki insanlar aynı ortamda buluşturulmuş, onlara yeni sosyalleşme imkânı sağlanmıştır. Mobil uygulamalar da dindar olan kullanıcıların dini yaşamlarını kolaylaştırıp zenginleştirmiş ve dini ritüeller için yeni bir hizmet alanı sunmuştur.¹¹ Örneğin dindar kullanıcıların bilgi edinme, sesli ve görsel dini içerikli olan paylaşımlarda bulunma, dijital ortamlarda kurban bağışında bulunup zekât verme, çevrimiçi ritüellere katılma gibi dini hayatlarına dair pratikler, söz konusu ortamın inananlara sunduğu fırsatlardan bazılarıdır.¹²

Çağımızda dinsel hareketler, sosyal medyayı¹³ aktif bir şekilde kullanmaktadırlar. Dini hassasiyete sahip kullanıcılara yönelik evlilik siteleri dâhil olmak üzere geniş bir alanda faaliyet yürüten dini siteler, din fenomenini dijitale taşıırken¹⁴ kullanıcılar sınırları olmayan internette dini ihtiyaçlarını aramakta ya da içerik geliştirici katkılar sunmaktadırlar.¹⁵

Dijital medya günümüzde sadece teknolojik bir vasıta olmanın yanı sıra adeta kültür inşası için yeni bir gözlem evi ve sosyal bir laboratuvar haline gelmiştir. Şahıslar, sivil toplum örgütleri ve ticari kazanç sağlamak isteyenler için arzu edilen bir ortam sunan ve milyonlarca kullanıcıya hitap eden sanal platformlarda anlık video, görüntü paylaşımlarının yanı sıra fikirlerin sosyal ortamda tartışılma imkânı bulması toplumun sosyo-kültürel yapısıyla birlikte¹⁶ inanç ve din algısını da büyük oranda etkilemiştir.¹⁷

Din-medya ilişkisinde dini mevzularda medyanın bilgi kaynağı olması, medyada yer alan söz konusu dini bilgilerin doğruluğu, dinin medyada temsil edilişi, medyanın yeni iletişim teknolojileri kullanarak etkilediği alanları artırması ve dini ritüellerin dijital medyaya aktarılması gibi pek çok mevzuyu muhteva eden bir ilişki söz konusudur.¹⁸

Dijitalleşme dini hayatın yeni bir içerik ve mana kazanmasına sebep olmakla birlikte dini hayatın yeni bir formatta imkânını sorgulatmıştır. “Dinlerin internet ortamıyla etkileşime girerek yeni dindarlık biçimlerinin ortaya çıkışını karakterize eden söz konusu çevrim içi din tipolojisi” dijital din olgusunda tartışma ve eleştiri konusu olmuştur.¹⁹

Dijitalleşmenin (internet ve sunduğu hizmetlerin) genel olarak din üzerindeki fonksiyonu pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Fakat özelde ibadetlerin dijital ortamlarda imkânının ele alındığı akademik

⁹ Sera Reyhani Yüksel, “Yapay Zekâ, Robotlar ve Hukuk Mesleğinin Geleceğine Etkileri”, *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi* 11/26 (2019), 483-498, 495; Yakın, *Yapay Zekâ ve Geleceğin Toplumu*, 90; Umur Işık vd. “Yapay Zeka ve Algoritma Ekseninde Gazeteciliğin Geleceği ve Toplum İçin Anlamı”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 10/2 (2022), 1248-1275, 1268.

¹⁰ Ali Kemal Acar, “Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm’e Yaklaşımlar “ *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 381-391.

¹¹ Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 106.

¹² Mehmet Haberli, “Dijital Din Araştırmalarında Konu Ve Yaklaşımlar”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 879-902, 76; Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 117-118.

¹³ Facebook, Instagram, Youtube, Messenger, WhatsApp, TikTok, Twitter, Telegram, Reddit, WeChat, LinkedIn, Pinterest ve Quora sayılabilir. Bk. Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme” 982.

¹⁴ Adem Al, *Medyadaki Dini İçerikli Yayınlarla İlgili İzleyici Algısı Araştırması*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), 168.

¹⁵ Ünal Kılıç - Nihal Acar, “Sanal Dini İletişim Motivasyonları Üzerine Bir Alan Araştırması: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğrencileri”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2020), 6.

¹⁶ Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 108-109.

¹⁷ Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 980.

¹⁸ Mustafa Arslan, “Kitle İletişim Araçları Medya ve Din İlişkisi Üzerine”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2016), 13.

¹⁹ Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 130.

çalışmalar çok azdır.²⁰ Yöntemi, ulaştığı kaynaklar ve değerlendirmeleriyle mevcut çalışmalardan ayrılan bu çalışma abdest, namaz, oruç, hac ve zekât gibi özel ibadetleri konu edinerek ilgili boşluğu bir nebze de olsa gidermeyi ve kendisinden sonraki çalışmalara rehberlik etmeyi hedeflemektedir.

1. Sanal Ortamlar ve Metaverse

Gerçek/fiziki dünyada yaşıyor olsak bile sanal âlem realitesi ile karşı karşıyayız. Metaverse'ü fiziki yaşama paralel olarak sanal bir evren kurma girişimi olarak okumak mümkündür. Sanal âlem maddi ve manevi bir muhtevayı haizdir. İnsanlar, zaman ve mekân gibi bazı engeller nedeniyle fiziksel dünyadaki uygulamalarını sanal dünyaya taşımaktadırlar.²¹

Metaverse, Yunanca “meta” (öte) ile İngilizce “universe” (evren) kelimelerinin terkibinden elde edilmiştir. “Evren ötesi” anlamına gelen bu kavram ilkin 1992’de ismen bir romanda geçmekle birlikte 2010 sonrasında kurgusal dijital oyun teknolojilerinin geliştirilip çeşitlendirilmesinden sonra ve nihayet 2021’de yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.²² Literatürde metaverse yönelik olarak düş evren, öte evren, sanal evren, paralel evren, dördüncü boyut gibi öneri ve değerlendirmeler yapılmıştır. Metaverse, sanal ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinden istifade edilerek²³ kullanıcıları temsil eden avatarlar²⁴ aracılığıyla etkileşim sağlayabildiği, üç boyutlu ve kurgusal dijital bir evreni ifade eder. Bu ortamın anonim yapısı sayesinde bireyler, gerçek kimliklerinden müstakil olarak oluşturmuş oldukları avatarlarla alternatif kimlikler üretme ve sosyal varlıklarını yeniden kendi tercihleri doğrultusunda şekillendirebilmektedirler.²⁵

Günümüzde metaverse’e ilginin gün geçtikçe arttığı söylenebilir. Facebook’un mucidi Mark Zuckerberg de yeni adıyla “Meta” olan Facebook’u sırf bir sosyal medya şirketi olmaktan çıkartıp Facebook, Instagram ve WhatsApp gibi sosyal medya platformlarını Web 2.0’den metaverse (sanal) evrenine yani Web 3.0’e taşımayı hedeflemektedir. Metaverse’ün hayatın tüm platformlarını dijital olarak kuşatma iddiasında olduğu söylenebilir. Metaverse, teknoloji tarafından kuşatılmış ve geliştirilmiş yaşamlarımızın bir uzantısı olarak ifade edilmektedir.²⁶

Metaverse, fiziki dünyamızın sanal paralel bir versiyonu tarzında sosyalleşmenin bir kez daha kurgulanıp üretildiği bir platform olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılan her kişinin sorumluluk bilinci kapsamında kendine ait Metaverse’ü avatarlar yardımıyla yapabildiği örnek bir uygulaması olan “Minecraft” bireylerin hayal dünyalarına göre kurgulayabilecekleri sanal bir dünyadır. “Minecraft Education” uygulaması da sanal âlemde zaman yolculuğu deneyimi sunarak tarihteki muhtelif toplum ve kültürleri tanıma fırsatı sağlamaktadır. Metaverse’ün kapsamına giren pek çok uygulama da mevcuttur. “AxiInfinity, Decentraland, Starlink, The Sandbox, Star Atlas, Aavegotchi, Ufo Gaming, Enjin, Metahero, High Street, GALA, Bloktopia, Terra Virtual Kolect, Epik Prime, Somnium Space” gibi muhtelif Metaverse platformları mevcuttur.²⁷

²⁰ Mevzu ile ilgili ulaşabildiğimiz çalışmalar şunlardır: a. Adnan Algül – Hamit Kamer, “Dijitalleşmenin Dini Hükümlere Etkisi: Metaverse Örneği”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2023), 32-58; bk. Adnan Memduhoğlu, “Metaverse ve Sanal İbadet”, *Metaverse’ye Doğru (Mu ?)* ed. Mahmut Erdil – Cengiz Kanık, (Ankara: Hece Yayınları, 2022), 165-193.

²¹ Yiğitoğlu, “Religious Virtual LivingandMetaverse on the Real World”, 7.

²² Bu tarihte Mark Zuckerberg’in kendine ait şirketlerin adını “Meta” olarak değiştirip bu teknolojiye on milyar dolar yatırım yapacağını ilan ettikten sonra metaverse teknolojisi yoğun bir günden oluşturmuştur. Bk. Nihal Kocabay Şener, “Facebook Nasıl Meta’laştı?”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 11 (2021), 174; Naci Kalkan, “Metaverse Evreninde Sorun Bugünü ve Geleceğine Yönelik Bir Derleme”, *Ulusal Spor Bilimleri Dergisi* 5/2 (2021), 164.

²³ Artırılmış gerçeklik AR (AugmentedReality); sanal gerçeklik VR (Virtual Reality). Bk. Yiğitoğlu, “Religious Virtual LivingandMetaverse on the Real World”, 9.

²⁴ Avatar (tekno-birey): Sanal dünyaya katılan kullanıcıların üç boyutlu, gerektiğinde kendilerine benzetilebilen, kullanıcıların istekleri doğrultusunda muhtelif hareketler yapabilme fonksiyonlarına sahip olan sanal dünyadaki temsilcileridir. Bk. Fikriye Terzioğlu, *3D Sanal Dünyaların Yapı Tasarımı Eğitiminde Kullanılması* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 6; Algül – Kamer, “Dijitalleşmenin Dini Hükümlere Etkisi: Metaverse Örneği”, 33.

²⁵ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 34-35.

²⁶ Bk. Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 35.

²⁷ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 35.

Metaverse, 3D sanal gerçeklik diye ifade edilen “VR” (virtual reality) gözlükleri²⁸ vasıtasıyla gerçek dünya algısı uyandırmaya yönelik ve çoklu sanal dünya platformlarını buluşturma gayreti içerisinde olan bir girişimdir. Metaverse “Horizon Worlds”²⁹ denilen sanal bir evren uygulaması oluşturmıştır. Söz konusu uygulamaya “Oculus Quest 2” adı verilen gözlüklerle giriş yapılabilmektedir. Burada nesnelerle etkileşimde bulunmaktan ziyade yeni bireysel/sosyal etkileşimler geliştirilebilmektedir. Bu uygulama seyahat etme, alış veriş yapma, sanal arsalar satınalma, sportif ve kültürel aktivitelerde bulunma gibi fiziki dünyaya dair pek çok aktivitenin görsel olarak cazip bir tarzda muhtelif tasarımlarla kurgulanması hasebiyle dikkatleri çekmektedir. Bu yönüyle Metaverse’ü çevrimiçi düzeyde ticaret, eğlence, aktivite gerçekleştirme ve sosyalleşme platformu olarak nitelemek mümkündür.³⁰

Sosyal kimlik sunumlarında bireyler avatarlar sayesinde istedikleri hayali tasarımsal öğelere de yer verebilmektedirler. Bireylerin sosyal imaj tasarımlarında hayali ve kurgusal sanal içerikler büyük rol oynamaktadır. Bunlar içerisinde dikkatleri en çok çeken unsur “mekân, araç, giysi, kripto para ve arazi satın alımı”, yani NFT’dir.³¹ Tasarlanan bu modellerde ütöpik kurgulara, imaja, hazza ve tüketime kuvvetli bir temayül söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında onun, “küresel kapitalist kültürün dijital bir yansıması” olduğu görülür.³²

Metaverse’ün zaman ve mekândan bağımsız olarak sunduğu çok boyutlu anlık toplumsal etkileşimin cazibesinin büyük olduğu görünmektedir. Burada kurgusal olsa bile denenen şey, etkileşim odaklı teknolojik mekân sanal bir toplum inşa etmektir. Bu bağlamda insanların zaman, mekân ve bedenden hali bir avatarda var olma çabası denlenmektedir. Ne var ki mevcut teknoloji bu avatarlara erdem, bilinç, onur ve değer gibi mühim nitelikler yükleyememektedir. Metaverse’ün “gerçekliği artırılmış bir yapı” olduğu vurgulanıyor olsa bile aslında onun suni görünüm ve yaklaşımlar açısından da gerçeklikten uzaklaştığı ortadadır.³³

2. İbadet Kavramı

Başboş yaratılmayan insanın³⁴ varlığı bir gayeye matuftur ki o da kulluk/ibadettir.³⁵ İbadet kavramı en geniş anlamıyla “mükellefin Allah’a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O’nun rızasına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradi davranışları” ifade eder. Dar anlamı açısından ise ibadet “mükellefin yaratanına karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve Rasûlü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimlerine” karşılık gelir ki fıkıh literatüründe ibadet denildiğinde bu ikinci anlam anlaşılır. İbadetin en meşhur örnekleri arasında namaz, oruç, zekât, hac, kurban, infakta bulunma ve Kur’ân okuma gösterilebilir.³⁶

Abdestte mükellefin belirli azalarını yıkaması ve başını meshetmesi; namazda belirli farzlar dâhilinde fiziken bazı hareketlerde bulunma ve kıraat talebi, oruçta imsaktan iftara kadar yeme, içme ve cinsi münasebetten uzak durulmasının istenmesi söz konusudur. Dolayısıyla vesile ibadet kabilinden olan abdestin yanı sıra namaz ve oruç sırf beden ile yapılan ibadetler olduklarından metaversete bunların özel gözlükler veya avatarlar aracılığıyla eda edilmesi durumunda söz konusu ibadetler ifa edilmiş olmayacaktır.

Dini ameli hükümlerin başında ibadetler yer alır ve fıkıh ilminin ana konularından birini oluşturur. İbadetler dinin belli bir oranda sembolizm ve biçimsellik içeren yönünü temsil eder. Bu davranış biçimleri ve şekiller adeta ibadetlerin kurucu unsurunu teşkil etmektedir. Akıl, Allah’a ibadetin mühim

²⁸ Kullanıcıyı tamamen sümüle edilmiş dijital bir ortama sokar ve gerçek dünyayla irtibat kesilir. Özel VR başlıkları/gözlükleri kullanılır.

²⁹ Sosyalleşme ve eğlence için dizayn edilen bir tasarımıdır. Bu uygulamada çevrimiçi düzeyde anlık olarak nesne-birey-toplum-dijital etkileşimi gerçekleştirilebilmektedir. Metaverse’ün bunun dışında (evde zaman geçirme ve dinlenmek için) “Horizon Home” ve (çalışma/iş hayatı için) “Horizon Workrooms” şeklinde iki tasarımı daha vardır.

³⁰ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 36-37, 43-45.

³¹ Non Fingible Tokens: Nitelikli Fikri Tapu.

³² Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 38.

³³ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 41-42.

³⁴ “İnsan, kendisinin başboş bırakılacağını mı zanneder.” el-Kıyâmet, 75/36.

³⁵ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk/ibadet etsinler diye yarattım.” ez-Zâriyât, 51/56.

³⁶ Bk. Ferhat Koca, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 19/240.

ve zorunlu olduğunu kavraya bile bunun nasıl ve hangi şekillerde icra edileceğini bulamaz. Bu, ancak Hz. Peygamber'in öğretmesi ile mümkündür.³⁷ Örneğin namaz kılınış şeklinin yanı sıra³⁸ namaza hazırlık mahiyetinde olan abdest, gusül ve maddî temizlik gibi özel şartlar Hz. Peygamber tarafından öğretilmiştir.

İbadet yükümlülüğündeki şartlardan biri istitaat,³⁹ yani ilgili ibadete güç yetirebilmektir. Bununla birlikte ibadetler türlerine göre az veya çok meşakkat barındırmakta, bazı ibadetler kendileri için tayin edilen özel mekânlardan bağımsız ifa edilememektedir. Teklifte de zaten "yapılması zor olan biri işi yüklenmek"⁴⁰ söz konusudur. Fakat İslâm'da teklif-i mâ lâ yutâk yoktur; yani Yüce Allah kullarını gücünün yetmeyeceği şeylerle yükümlü tutmaz.⁴¹

Cuma namazının sair şartlarının yanı sıra camide kılınma zorunluluğu ve mekân birlikteliği, Hac ibadetinde fiziki güç/sağlık, maddi yeterlilik, yol güvenliği ve mükellefin/vekilinin bu ibadeti özel bir mekânda ifa etme zorunluluğu vardır. Dolayısıyla sağlıklı ve mali durumu elverişli olmayandan bu ibadet sakıt olmaktadır. Şöyle ki Hz. Peygamber: "Hac, Arafat'tır."⁴² buyurmak suretiyle Arafat'ta tayin edilen özel bölge ve vakitte vakfe yapmayanların haclarının geçerli olmayacağına bu özel mekana ve zamana atıfta bulunarak işaret etmiştir. Yine ihramsız geçilmemesi gereken bir mekânın (mikât) söz konusu olması, ayrıca Müslümanların kiblesi olan Kâbe'yi tavaf etmek, Safa ile Merve arasında sa'y yapmak, Mina ve Müzdelife vakfeleri ve Mina'da şeytan taşlamak ancak özel zaman ve mekânlarda mümkündür.⁴³

Her ibadet belirli ölçüde külfet ve mahrumiyet barındırmakla birlikte mükellefin gücü dâhilindedir. Zira Yüce Allah "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."⁴⁴ buyurmaktadır. Ayet ve hadislerde muhtelif ibadetlere işaret edilerek dinde kolaylaştırmanın esas alındığı, zorlaştırmanın bulunmadığı,⁴⁵ her zorlukla birlikte bir kolaylığın da bulunduğu⁴⁶ ve ibadetlerle mükellefiyetin imkân dâhilinde olduğu sıkça hatırlatılır.⁴⁷

Son olarak ifade etmek gerekirse ibadetlere vekâlet gerektirip gerektirmemesi açısından da bakmak gerekir. Şöyle ki ifa ve sorumluluğun kişinin bizzat malı veya şahsı ile alakalı olması açısından ibadetler "bedenî, malî, hem bedenî hem malî" şeklinde tasnif edilmiştir. İbadetler kulun Rabbine karşı kulluk vazifesi ve bağlılık göstergesi olup kural olarak bizzat mükellef tarafından ifa edilmelidir. Sırf beden ile yerine getirilen namaz ve oruç gibi ibadetler kişinin şahsî görevleri olup aslanan bunların bizzat mükellefler tarafından yerine getirilmesidir. Ruhsat diye ifade edilen istisnai durumlar hariç niyâbet (başka biri adına ibadet yapmak)⁴⁸ kural olarak câiz değildir. İhtiyaç sahiplerinin haklarını ilgilendiren bazı hususlar barındırması hasebiyle malî ibadetlerin (zekât, kurban vb.) bedel ve niyâbet yoluyla yerine getirilmesi câiz görülmüştür.⁴⁹ Bizzat ifaya muktedir olamayan mükelleften bazı ibadetler sakıt olup bazılarını hala vekâlet usulüyle ifa etmesi imkân dâhilindedir.

³⁷ Koca, "İbadet", 19/241-242, 245.

³⁸ "Namazı benden gördüğünüz gibi kılınız." Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Ezân", 18.

³⁹ Bk. Ali Kumaş, *İslâm Hukukunda Sorumlu Olmanın Temeli (İstitaat)*, (Rize: Gece Kitaplığı, 2015).

⁴⁰ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412), "klf" md., 721.

⁴¹ Bk. Mustafa Sinanoğlu, "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/385, 386.

⁴² Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406), Menâsikü'l-hac, 203; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Hac", 57.

⁴³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil, (b.y.: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009), "Menâsik", 50; Tirmizî, "Hac", 64; Detaylı bilgi için bk. Salim Ögüt, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 14/389-396.

⁴⁴ el-Bakara 2/286.

⁴⁵ el-Bakara 2/185, 286; el-Hac, 22/78.

⁴⁶ el-İnşirâh 94/5-6.

⁴⁷ Koca, "İbadet", 19/243.

⁴⁸ Bk. Bilal Aybakan, "Niyâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/161-163.

⁴⁹ Koca, "İbadet", 19/243-244.

3. Sanal Ortamlarda İbadetin İmkânı - Dijitalleşme ve Dini Pratikler

İletişim teknolojilerinin ilerlemesi; dini inanç ve ibadetlerin bu araçlar vasıtasıyla yayılmasına ve temsil edilmesine sebep olmuştur. Dini pratikler neredeyse kültürün her sektörlerinde kendini hissettirmektedir.⁵⁰

Dijitalleşmenin dini yaşam üzerinde büyük etkisi olmuştur. Dijital teknolojinin sunmuş olduğu süratli etkileşim ve iletişim sebebiyle gün geçtikçe dininsanal görünürlüğü artıp çeşitlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında dini alanın mekânikleştiği, dijitalleştiği söylenebilir.⁵¹ Dijital mecralar pek çok açıdan fonksiyonel olup (etkinlik, program, sohbet veya vaaz gibi) dini ritüelleri gerçekleştirmeyi mümkün kılması dinin her açıdan bundan nasiplenmesini kaçınılmaz kılmıştır.⁵²

Kendine has yapısıyla dijital ortam her daim mevcut dinlerin ahlaki tutum ve değer yargılarına uymadığı için hac gibi dini uygulamalarda dijital teknolojilerin kullanılmasına müsaade edilen sınırlar ve uygunluğu gibi sorular neşet etmektedir.⁵³

Dönüştürme ve başkalaştırma açısından teknoloji dindarların bakış açılarını ve dinin prensiplerini etkileyebilecek bir potansiyel arz etmektedir.⁵⁴ Bu anlamda dini hayat açısından teknoloji, avantajlar⁵⁵ ve dezavantajlar⁵⁶ barındırmaktadır.⁵⁷ Öyle ki kullanılan teknoloji, kullanıcılarının zihniyetinde dahi değişimlere sebep olabilmektedir.⁵⁸ Günümüzde kişilerin kendilerini dijital ortamdan soyutlamaları, dindar kullanıcıların da kendilerini dijital ortamın olumsuz etkilerinden korumaları adeta imkânsızdır.

Yeni nesillerin kendilerini teknolojinin içinde bulması ve bu dönemin değer yargılarıyla yetişmeleri bir yönüyle dijital din⁵⁹ şeklinde tanımlanabilir. Başka bir açıdan bakıldığında geleneksel din ve dijital din modellerinin farklılık arz ettiği, dijital din karşısında geleneksel dinin gittikçe küçüldüğü görülür.⁶⁰

Dinler mesajlarını iletme hususunda her dönemin teknolojik imkânlarından istifade etmiştir. Ne var ki dini iletişimin dönüm noktasını internet sayesinde ulaşılan interaktif iletişim oluşturmuştur.⁶¹

Dinin dijitalleşme süreciyle birlikte din adamları ve inananlar arasındaki diyalog, cami ve kilise gibi ibadet mekânlarında yüz yüze iletişimin yanı sıra internet ortamında da oluşmaya başlamıştır.⁶²

Hız. Peygamber'in kendine ait sözlerinin, yanında hazır bulunmayanlara da ulaştırılmasını istemesi⁶³ ve bu doğrultuda Müslümanların özelde hadisleri, genelde tüm İslâmi öğretileri öğrenip bunları bilmeyenlere ulaştırma gayretleri ve yönde tarih boyunca denedikleri muhtelif usuller⁶⁴ göz önünde bulundurulduğunda tebliğ ve irşad açısından sahih dini bilgilerin dijital ortamda inananlara aktarılması hususu İslâm dini açısından da önemli bir fırsattır.

⁵⁰ Bk. Okumuş, "Dijitalleşme ve Dini Pratikler", 110.

⁵¹ Mustafa Çuhadar, "Makinizm Çağında Dinsellik", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2020), 257.

⁵² Yamaç, "Metaverse'te dini ve Toplumsal Tezahürler", 43.

⁵³ Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme", 1010.

⁵⁴ Ahmet Dağ, "Dijitalleşme-Yapay Zeka-Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindar'a Dair", *Yapay Zeka Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. 175-185, 184.

⁵⁵ Dini literatür ve düşünceenin en zengin mirasına erişmesi, dini mekânların sanallaştırılması, inananlara daha fazla özgürlük sunması ve din adamları olmadan da bazı sorunlarla başa çıkabilme olanağının oluşması vb.

⁵⁶ İnsanların bireyselleşmesi, dini mekânların azalması, sahte dini akımların türemesi, radikal dini hareketlerin çevrimiçi propagandasının yaygınlaşması, marjinal grupların etkilerini yayıp toplumu manipüle edebilmesi vb.

⁵⁷ Çuhadar, "Makinizm Çağında Dinsellik", 241-263, 256; Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme", 1009-1010.

⁵⁸ Şahin Uçar, *Kültür, Teknoloji ve Sanat Yazıları* (İstanbul: Şule Yayınları, 2012), 10.

⁵⁹ Okumuş, "Dijitalleşme ve Dini Pratikler", 115-116.

⁶⁰ Acar, "Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm'e Yaklaşımlar", 394-395.

⁶¹ Okumuş, "Dijitalleşme ve Dini Pratikler", 113; Gökbayrak - Işık, "Dijital Din Teorisi", 124.

⁶² Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme" 985.

⁶³ Tirmizi "İlim", 5; Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd İbn Mâce, *Sünen-ü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Mukaddime", 1, 18; Ebû'l-Hasen Nûreddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, thk. Hüsâmu'ddîn el-Kudsi, (Kâhire: Mektebetü'l-Kudsi, 1414/1994), 1/137.

⁶⁴ Örneğin "er-rihle fi talebi'l-hadis" gibi. Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/106.

Dinsel alanın sanal/dijital alana entegre olması, dindar kullanıcıların hayatlarına hızlı bir şekilde nüfuz ederek zihinlerdeki kutsal anlayışına farklı bir yön vermiştir. Dini içerikli çoğu mobil uygulamanın ücretsiz olması da kullanıcıların bu usulü benimsemelerini hızlandırmıştır. Günlük hayat telaşı içerisinde söz konusu uygulamalar aracılığıyla ulaşılan dini bilgiler ibadetlerin ifasına yardım ettiği gibi uygulamaların gönderdiği bildirimler⁶⁵ dini ritüelleri hatırlatmaktadır.⁶⁶ Ayrıca sosyal ağlar ağırlıklı olarak hacca giden Müslüman hacılar arasında haberleşme, konaklama, seyahat ve tecrübe teatisi için güvenli bir alana dönüşmektedir.⁶⁷ Mobil uygulamaların bunun dışında sağladığı bazı dini pratikleri şunlardır:

- Dini sorulara cevap aramak/cevap vermek, dini gün ve geceleri hatırlamak, öğrenmek ve bu vakitlerde mesaj göndermek, ilahiler dinlemek,
- İslâm dininde kutsal addedilen mekânları gezmek, dini törenleri yayınlamak,
- Ezber vermek/ezber dinlemek,
- Helal işletme ve restoranları bulmak,
- Vekâlet vermek suretiyle zekât ve kurban bağışında bulunmak,
- Dini yayınlar satın almak, tecvid öğretmek/öğrenmek,
- Dini duygu ve bilgi paylaşımında bulunmak,⁶⁸
- Uygulamalı olan muhtelif ibadetleri ihtiyacı olan Müslümanlara öğretmek amacıyla dini programlar icra etmek,
- Fetva sormak, fetva vermek,
- Namaz kıldırır seccadeden, Kur'ân okuyan kaleminden istifade etmek, istenilen hocadan tefsir, fıkıh, hadis dersleri öğrenebilmek,
- Zekât robotları ile zekât hesaplamak,
- Cenazenin yıkanması, kefenlenmesi, defni, nikâh, teyemmüm, abdest, namaz, hac gibi şekil bilgisi gerektiren ibadetlerin nasıl ifa edildiklerini öğreten videolar izlemek
- Video konferans yoluyla dini vaazlar dinlemek, vekâlet vermek suretiyle kurban kestirmek.

Yukarıda da ifade edildiği üzere dini tecrübe ve alışkanlıklara dijital iletişim araçlarının dâhil olması kaygı uyandırmış; dijital dinin geleneksel anlamdaki dini yozlaştırıp dijital veya sözde bir dindarlık oluşturması noktasında eleştirilmiştir.⁶⁹ Örneğin dijital ortamlara aktarılan dini metinlerin sürekli okunabilmesi, sosyal medyada yapılan paylaşımların ve hiper-metinsel metinlerin klasik doğrusal metinlerin yerini almasına yol açmıştır. Bu da din adamlarına fazla ihtiyaç duyulmamasına,⁷⁰ açıklama ve yoruma muhtaç metinlerin bağlamından koparılıp motamot alınmasına ve sosyal medya vaizliğinin ortaya çıkması⁷¹ gibi bazı sorunlara sebebiyet vermiştir. Geleneksel din ile dijital din teorisi karşılaştırıldığında söz konusu kaygının çok da yersiz olmadığı anlaşılabacaktır.⁷² Kur'ân okuma açısından bakıldığında da benzer sorunlarla karşılaşmak mümkündür. Şöyle ki geleneksel dini söylemde usûl, Kur'ân'ın abdestli okunması ve uzanarak okunmaması yönündedir. Ne var ki sanal ortamlarda Kur'ân okunduğunda söz konusu adabın gözetilmesi hususunda gerekli hassasiyet gösterilmemekte, bu da fiziki olarak basılmış olan eserlere duyulan "kutsallık" düzeyinde farklılıklara sebep olmaktadır.⁷³ Ayrıca geleneksel okuyucu "Kur'ân'ı bel hizasının yukarısında tutmak için büyük gayret gösterirken, dijital ortamda okuyan biri Kur'ân uygulamasının yer aldığı telefonunu arka cebine koyarken herhangi bir

⁶⁵ Ezan programları dindar kullanıcılar için namaz vakitlerini hatırlatmak veya sabah namazına uyandırmak için uygun dijital birer enstrümandır.

⁶⁶ Büşra Doğan, *Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno-Dindar Pratikler*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018), 51; Gökbayrak – Işıklı, "Dijital Din Teorisi", 121-122.

⁶⁷ Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme", 1006.

⁶⁸ Gökbayrak – Işıklı, "Dijital Din Teorisi", 122-123; Ayrıca bk. Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme" 996-997.

⁶⁹ Gamze Gezginci - Şevki Işıklı, "Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 130.

⁷⁰ Bk. Şutanrıkulu, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme" 993.

⁷¹ Okumuş, "Dijitalleşme ve Dini Pratikler", 117.

⁷² İlgili karşılaştırma için bk. Gökbayrak – Işıklı, "Dijital Din Teorisi", 125-126, 133.

⁷³ Haberli, "Dijital Din Araştırmalarında Konu Ve Yaklaşımlar", 311.

rahatsızlık duymamaktadır. Dindar bireyler abdestsiz Mushaf’a dokunmaktan kaçınırken, dindar dijital kullanıcı mobil uygulamasında bulunan Kur’ânı okurken aynı hassasiyeti göstermemektedir. Dini bilgilerdeki sair dezenformasyonlar da söz konusudur.⁷⁴ Aynı şekilde beğenilme, fark edilme ve görünürlülük üzerine kurgulanmış Instagram dini sahada mahremiyeti dönüştürme hususunda önemli bir etkiye sahiptir. Şöyle ki zekât ve sadaka gibi gizli ifa edilmesi gereken yardımların fotoğraf çekilmek suretiyle pek çok takipçisi olan sosyal medya hesaplarında aleni kılınması, muhafazakâr kullanıcıların “namaz selfiesi” ya da Kâbe’de evlilik tekliflerinin paylaşılması, bürokrasinin yoğun katılım sağladığı cenaze merasimlerinde fotoğraf paylaşımı, çevrimiçi kişilik sunumlarında varılan noktayı ve dindar bireylerin değişen görünümünü ifşa eden numunelerdir.⁷⁵

Daha önce de ifade edildiği üzere Covid-19 ile birlikte insanlar kalabalık mekânları kullanamadıkları için dünya çapında kutsal mekânlarda icra edilen dini pratikler aksamıştır. Dini görevlerini ifa etmek isteyenler bu durumda internete müracaat etmek zorunda kalmışlardır. Pek çok dini cemaat ve kurum, dini aktivitelerini icra edebilmek amacıyla sanal mecralara teveccüh göstermişlerdir. Böylece bireyler oldukları yerden dijital topluluklar ile birlikte dini etkinliklerini devam ettirebilme imkânı bulmuşlardır.⁷⁶

Metaverse’e bakılacak olursa, onun kısmen de olsa gerçeklik boyutu artırılmış ve yapaylıktan arındırılmış olması hasebiyle onun diğer dijital mecra teknolojilerinden ayrıldığı görülür. Günümüz dijital teknolojilerinin ulaştığı noktayı göstermesi ve dinin bu alanda farklı tezahürlerle resmedilmesi açısından metaverse önem arz etmektedir.⁷⁷

Metaverse açısından bakıldığında pek çok farklı program, mobil uygulamalar aracılığı ile siber uzayda “sanal hac” yapmayı teklif etmektedir. Bu durum Müslüman topluluklara yönelik olarak Hac altyapısını geliştirmek amacıyla hali hazırdaki dijital ürünleri entegre edip yeni dijital ürünlerin oluşturulmasını beraberinde getirmektedir.⁷⁸ Ne var ki metaverse/dijital ortam muhtelif dinlerde ritüellere, törenlere ve hac ziyaretlerine imkân sağlasa bile⁷⁹ İslâm dini için durum böyle değildir. Zira video konferans yoluyla dini vaazlar dinlenmesi, vekâlet verip kurban kestirilmesi mümkünse de sanal hac yapılabileceği iddiası⁸⁰ gerçeği yansıtmamaktadır.

Dini faaliyetlerde bulunma ve inananlarla iletişim hususunda dijital teknolojileri usulünce kullanmak önemli ve gereklidir. Ne var ki dini ritüellerin çevrimiçi formatta yürütülmesine karşı ihtiyatlı davranmak⁸¹ en doğru olanıdır.

“Hibrit dindarlık” şeklinde dini dijital olarak yaşamak diğer dinler için bir sakınca arz etmese bile⁸² İslâm için aynı şeyler söylenemez. Dolayısıyla genelde dijital ortamlar özelde metaverse, Müslümanların dini pratiklerini icra etmeleri hususunda daha önce de ifade ettiğimiz üzere sınırlı alanlar için güzel fırsatlar sunabilmektedir. Ne var ki hac ve umre ibadetlerinin yanı sıra Cuma, bayram ve teravîh gibi cemaatle kılınan namazlar için metaverse tecrübesinin bir ibadet mahiyetinde düşünülmesi mümkün değildir.

İslâm dini her ne kadar ilme/bilime⁸³ önem verse de oluşumu henüz tamamlanmamış ve neticeleri henüz tam olarak kestirilemeyen bilimsel verilere mutlak olarak teslimiyet söz konusu olmamalıdır.

Metaverse fikhî açıdan muâmelâta dair ilişkilerde daha esnek bir kullanım arz etse bile⁸⁴ ibâdât alanında ibadetlerde bu teknolojiiden istifade mümkün görünmemektedir. Çünkü ibadetlerin muhtevasında

⁷⁴ Bunlar için ayrıca bk. Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 138-139.

⁷⁵ Filiz Çömez Polat, *Türkiye’de Değişen Dindarlık Göstergeleri ve Sosyal Medya*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), 52-56; Gökbayrak – Işıklı, “Dijital Din Teorisi”, 140-141.

⁷⁶ Okumuş, “Dijitalleşme ve Dini Pratikler”, 117.

⁷⁷ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 43.

⁷⁸ Bk. Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 1006.

⁷⁹ Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 993.

⁸⁰ Bu iddia için bk. Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 996.

⁸¹ Şutanrıkulu, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme”, 996.

⁸² Bk. Mustafa Çuhadar, “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık” *Tevilat* 2/1 (2021), 71-72.

⁸³ el-Alak 96/1.

bedeni, mali veya hem bedeni hem de mali meşakkatler söz konusu olabilmektedir. Ayrıca bedeni olan ibadetler muayyen şekilsel hususiyetlere sahiptir.⁸⁵

Namaz ve oruç gibi sırf beden ile yapılan ibadetleri bizim yerimize başka bir Müslümanın yapması dahi geçerli olmazken sanal evrende hakiki bir kişilik olmayan avatarların bunu icra etmesi fıkhi açıdan geçerli olmayacaktır. Zekât ve kurban gibi salt mali bir ibadetin ifası, dijital ortamda ancak birine vekâlet verilerek icra edilmesi şeklinde mümkün olabilir ki bu da hesaba havale veya elden para gönderme şeklinde mümkündür. Hac ise fıkhîta hem mali hem de bedeni ibadetler arasında zikredilir.

İbadetlerin mükellefe yönelik dönütleri (sabır, kötülüklerden uzak durma, yüksek ahlaki duygu ve davranışlar vb.) vardır. Bu dönütler sanal ortamda gerçekleşmemektedir.

Metaverse dini anlamda pek çok kitleye erişim imkânı sunan önemli bir araç görünümü verse bile haddi zatında onun yapısı itibarıyla seküler bir zemine sahip olduğu unutulmamalıdır. Metaverse ile birlikte sair dijital türevlerinin tasarımsal zihniyetinde postmodern, kapitalist ve materyalist perspektiflerin etkisi gözlenmektedir. Böyle bir zeminde tezahür eden algısal tasarımlarda genel itibarıyla imaj, haz ve tüketim eksenli dijital bir eğilim ve bilinç özendirildiği için Metaverse’te de din ve dini motifler söz konusu üç odaklı seküler bir eksen üzerine bina edilmektedir. Metaverse’te tasarlanan ütopyaların pratikte anlamsal bir karşılığı olmazsa sosyal ve dini çekişme, eşitsizlik ve kırılmalara sebep olan distopyalara (ideal toplumun zıddına) evrilebilir. Bu anlamda sadece seküler bilinç ve dijital içeriklerle tasarlanan dijital/sanal toplum tasavvurunun karşılığının pratikte ne olacağı belirsizlik taşımaktadır. Burada dini metaya dönüştüren içeriklerle yol alınmaya çalışılması dikkat çekmektedir ki bu beraberinde dinî, ahlâkî ve insani değerlerin aşınmasına sebep olmaktadır. Öte taraftan gün geçtikçe dijital içerik ve görünümeler yoğun bir şekilde etkisini artırırken dini ritüel, tecrübe ve maneviyatın buralara yönlendirilmesi yakın gelecek için mümkün görünmemektedir.⁸⁶

Sonuç

Hali hazırda gelişim ve değişim evresinde olan metaverse ve sundukları mutlak olarak ne kabul ne de reddedilebilir. Ne var ki avantajlı ve dezavantajlı ürünlerinin fıkhi açıdan incelenerek cevazı hakkında değerlendirmeler yapmak mümkündür. Esefle ifade etmek gerekir ki günümüzde dini, sosyal, ahlaki değerler/kriterler esas alınmadan dijital alanda söz konusu olan yenilikler beraberinde bazı yıkımları da getirebilmektedir.

İbadet yapmak suretiyle Allah’ın rızasını kazanma gayreti içerisinde olan Müslümanlar teknolojinin insan hayatına girmesi ile birlikte pek çok hususta dijital teknolojinin sunduğu hizmetlerden istifade etmişlerdir. Zaman ve mekânın ötesinde bazı tecrübeler sunan metaverse gibi ileri teknoloji gelişmeler ise dindar kullanıcıların zihninde soru işaretleri uyandırmış ve hac ibadetinde olduğu gibi ekonomik/mekânsal faktörlerden ötürü icra edilemeyen ibadetlerin dijital sahada ifa edebilme imkânını gündeme getirmiştir.

Dijital/sanal âlemde, metaversede dini bilgi ve tecrübe mümkün olmakla birlikte hac, namaz gibi dini aktivite tecrübeleri özgün olmamaktadır. Özellikle de (vesile ibadet olan) abdest, namaz ve oruç gibi sırf bedeni olan ibadetlerde ibadeti bizzat kişinin kendisi yapması gerektiğinden bir başkası/avatar onun yerine yapamaz. Günümüzde bu ibadetlerden ziyade hac farızasının metaverse’de imkânı dillendirilmektedir.

Hali hazırda metaverse ile hac tecrübesi, özel gözlükler aracılığı ile en fazla menasikin eda edildiği mekânları gerçek yerlerinde değil sanal bir ortamda ve fiziki olarak değil avatarlarla görme/ziyaret imkânı sağladığı için bu usülle hac veya umre farızası gerçekleşmeyecektir. Kişinin rüyada hac vazifesini eda ettiğini görmesinin metaverse tecrübesinden daha ileri bir tecrübe olduğunu söylemek mümkün olabilir. Zira rüyada avatar değil, kişinin kendisi tecrübe içerisinde. Dolayısıyla mümin, fiziki olarak

⁸⁴ Metaverse’ün fıkhi muamelat alanında akitler/sözleşmeler bağlamında imkânı ve müspet katkıları hususunda bk. Algül – Kamer, “Dijitalleşmenin Dini Hükümlere Etkisi: Metaverse Örneği”, 46-50.

⁸⁵ Algül – Kamer, “Dijitalleşmenin Dini Hükümlere Etkisi: Metaverse Örneği”, 33, 51.

⁸⁶ Yamaç, “Metaverse’te dini ve Toplumsal Tezahürler”, 48-49.

ışınlanmadıkça sırf ilgili gözlüğü takmakla hac vb. ibadetler olmaz. İbadetler ifa edildiklerinde mükellefte fiziki/ruhi arınma da sağladıkları halde metaverse’te bu arınma mümkün gözükmemektedir.

Metaverse’te ortaya çıkan dini avatar tasarımları kurgusal açıdan sanal platformların sunduğu imkânlar ve katılımcıların dini algılarının birleşiminden oluşmakla birlikte İslâm dininin temel ibadetleri açısından avatar dindarlığı mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Acar, Ali Kemal. "Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm'e Yaklaşımlar". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 380-406.
- Al, Adem. *Medyadaki Dini İçerikli Yayınlarla İlgili İzleyici Algısı Araştırması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Algül, Adnan - Kamer, Hamit. "Dijitalleşmenin Dini Hükümlere Etkisi: Metaverse Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Haziran 2023), 32-58.
- Arslan, Mustafa. "Kitle İletişim Araçları Medya ve Din İlişkisi Üzerine". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2016).
- Aybakan, Bilal. "Niyâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 33/161-163.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Çuhadar, Mustafa. "Makinizm Çağında Dinsellik". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2020).
- Dağ, Ahmet. "Dijitalleşme-Yapay Zekâ-Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindar'a Dair". *Yapay Zeka Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. 175-185.
- Dereli, Mustafa Derviş. "Dini Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması". *İnsan ve Toplum* 9/1(2019), 85-115.
- Doğan, Büşra. *Dindarların Dini Teknolojik Aletlerle Etkileşimi: Tekno - Dindar Pratikler*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil, 7 cilt, b.y.: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.
- Gezginci, Gamze - Işıklı, Şevki. "Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 111-133.
- Gökbayrak, Hilal - Işıklı, Şevki, "Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı" *Yapay Zekâ Transhümanizm Din*, Editörler: Muhammed Kızılgeçit vd., Ankara: TDV Yayınları, 2021, 105-145.
- Haberli, Mehmet. "Dijital Din Araştırmalarında Konu Ve Yaklaşımlar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 879-902.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. 35/106-108.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecma'u'z-zevâ'id*. thk. Hüsâmuddîn el-Kudsî, 10 cilt, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Işık, Umur vd. "Yapay Zeka ve Algoritma Ekseninde Gazeteciliğin Geleceği ve Toplum İçin Anlamı". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 10/2 (2022), 1248-1275.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Zeyd. *Sünen-ü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, b.y., 1992.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kurân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412.
- Kalkan, Naci. "Metaverse Evreninde Sporun Bugünü ve Geleceğine Yönelik Bir Derleme". *Ulusal Spor Bilimleri Dergisi* 5/2 (2021), 163-174.
- Kılıç, Ünal. - Acar, Nihal. "Sanal Dini İletişim Motivasyonları Üzerine Bir Alan Araştırması: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğrencileri". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2020), 5-22.
- Koca, Ferhat. "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 19/240-247.
- Memduhoğlu, Adnan. "Metaverse ve Sanal İbadet", *Metaverse'ye Doğru (Mu ?)* ed. Mahmut Erdil - Cengiz Kanık, Ankara: Hece Yayınları, 2022, 165-193.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Halep: Mektebül-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406.
- Okumuş, Selman. "Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması". *TAM Akademi Dergisi* 2/3 (2023), 101-122.

- Polat, Filiz Çömez. *Türkiye’de Değişen Dindarlık Göstergeleri ve Sosyal Medya*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Sunal, Seçkin. “Yapay Zekâ, Büyük Veri ve Otomasyon: Mevcut Durum, Beklentiler ve Olanaklar”, *Madde Diyalektik ve Toplum* 5/2 (2022), 147-155.
- Şener, Nihal Kocabay. “Facebook Nasıl Meta’laştı?”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 11 (2021), 174-179.
- Şutanrıkulu, Gülreyhan, “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024), 979-1017.
- Terzioğlu, Fikriye. *3D Sanal Dünyaların Yapı Tasarımı Eğitiminde Kullanılması*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *Sünenü’t-Tirmizî*. 7 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uçar, Şahin. *Kültür, Teknoloji ve Sanat Yazıları*. İstanbul: Şule Yayınları, 2012.
- Yakın, İrem. *Yapay Zeka ve Geleceğin Toplumu: Bilimkurgu Sineması Üzerinden Bir Yakın Gelecek Tasavvuru*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yamaç, Muhammed. “Metaverse’te Dini ve Toplumsal Tezahürler”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 29-57.
- Yiğitoğlu, Mustafa. “Religious Virtual Livingand Metaverse on the Real World”, *Afro Eurasian Studies* 10/1 (2022), 5-14.
- Yüksel, Sera Reyhani. “Yapay Zeka, Robotlar ve Hukuk Mesleğinin Geleceğine Etkileri”. *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi* 11/26 (2019), 483-498.
- Zengin, Tuğba. “Eğitim 4.0: Eğitimin Geleceği Tartışmalarının Neresindeyiz?”, *Türkiye Eğitim Dergisi* 7/1 (2022), 330-334.